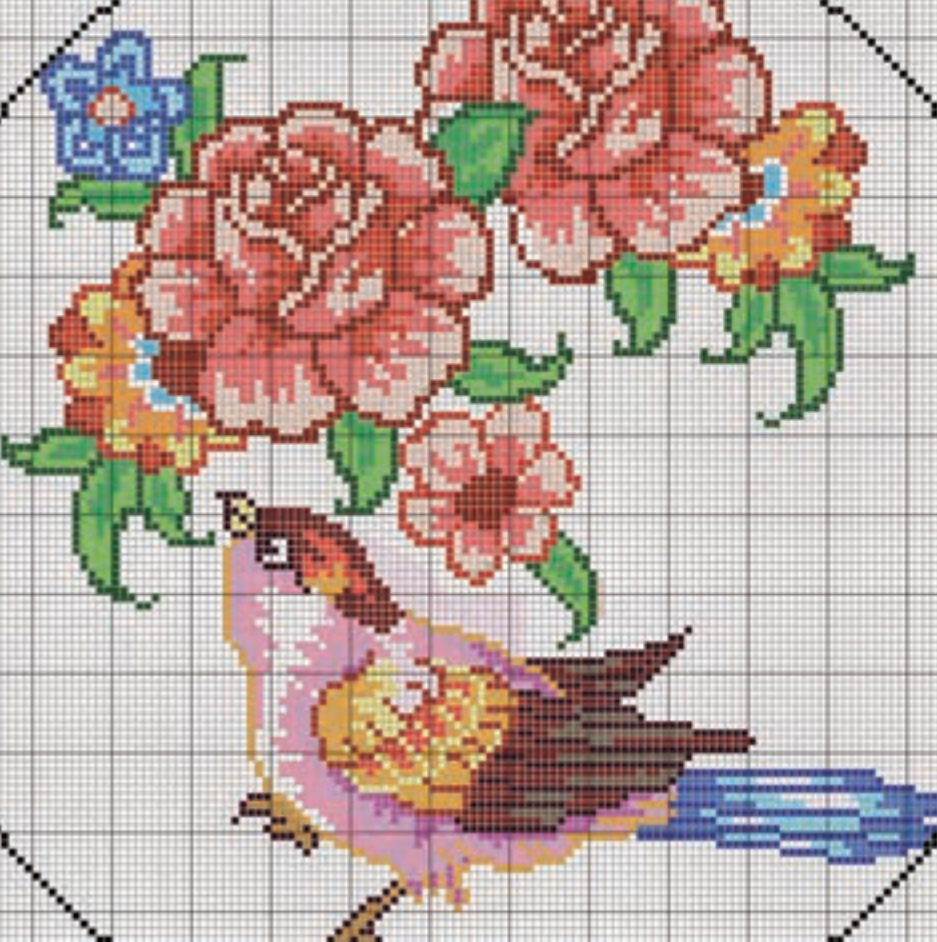

مسائل فرهنگی ایران

فصل چهارم

اهداف فصل چهارم

در پایان فصل، انتظار می‌رود دانش‌آموز:

- ۱- نقش فرهنگ را در دستیابی به پیشرفت اقتصادی تشریح نماید.
- ۲- با مشکلات فرهنگی در مسیر پیشرفت اقتصادی آشنا بوده و برای حل آنها راه‌حل ارائه دهد.
- ۳- ویژگی‌های اقتصاد مقاومتی و فرهنگ مناسب آن را تبیین نماید.
- ۴- توانایی تشخیص مسائل اخلاقی جامعه را داشته باشد و در ارائه راه‌حل‌های فرهنگی برای حل آنها تلاش کند.
- ۵- مهارت تجزیه و تحلیل مسائل فرهنگی جامعه را کسب کند.
- ۶- خود را نسبت به فرهنگ جامعه مسئول دانسته و واکنش مناسب نسبت به تغییر و تحولات فرهنگی بروز دهد.

فرهنگ جامعه ما، به رغم ویژگی‌های مثبت و ظرفیت‌های فراوانی که دارد، با برخی کاستی‌ها و چالش‌ها روبه‌روست و از آنها رنج می‌برد. این ضعف‌ها و آسیب‌ها، در همه حوزه‌های اقتصادی، سیاسی و اجتماعی بروز و ظهور دارند و توسط پژوهشگران و کارشناسان، مطالعه و احصا می‌شوند. امروزه، این موضوعات، به صورت «مسئله» خودنمایی می‌کنند و در صورت حل نشدن، به «آسیب»، «معضل» و «بحران» تبدیل خواهند شد.

◆ تأثیر توسعه اقتصادی بر فرهنگ

از نظر شما فرهنگ و اقتصاد چه رابطه‌ای با هم دارند؟ آیا در هر شرایط فرهنگی، پیشرفت اقتصادی اتفاق می‌افتد؟ فرهنگ اقتصادی ما ایرانیان، با چه مشکلات و آسیب‌هایی روبه‌رو است؟

در عصر حاضر برخی از کشورهای جهان پیشرفت اقتصادی چشمگیری داشته و توانسته‌اند سرمایه‌ها و درآمد کشور خود را به میزان زیادی افزایش دهند و از قدرت اقتصادی بالایی برخوردار باشند. به موازات این توسعه مادی و پیشرفت فناوریانه، دو مشکل بزرگ در صحنه جهانی به وجود آمده است: اولاً تخریب محیط‌زیست و

منابع طبیعی اتفاق افتاده است که روزبه‌روز گسترده‌تر می‌شود و زندگی بشر در این کره خاکی را تهدید می‌کند. ثانیاً شکاف طبقاتی بزرگی میان کشورهای توسعه‌یافته و کشورهای توسعه نیافته پدید آمده و جهان را به دو قطب غنی و فقیر تبدیل کرده است.

علت پیدایش این دو بحران چیست؟ چرا توسعه اقتصادی چنین سرانجامی داشته است؟ آیا عوامل فرهنگی در پدید آمدن این وضع دخالت دارند؟ آن عوامل کدام‌اند؟

◆ وابستگی پیشرفت اقتصادی به فرهنگ

به نظر شما، پیشرفت و توسعه کشور به چه عواملی وابسته است؟ نقش «فرهنگ» در دستیابی به پیشرفت همه جانبه کدام است؟ باورها و نگرش‌های مردم، چه تأثیری می‌تواند بر فرایند پیشرفت مادی و معنوی کشور داشته باشد؟

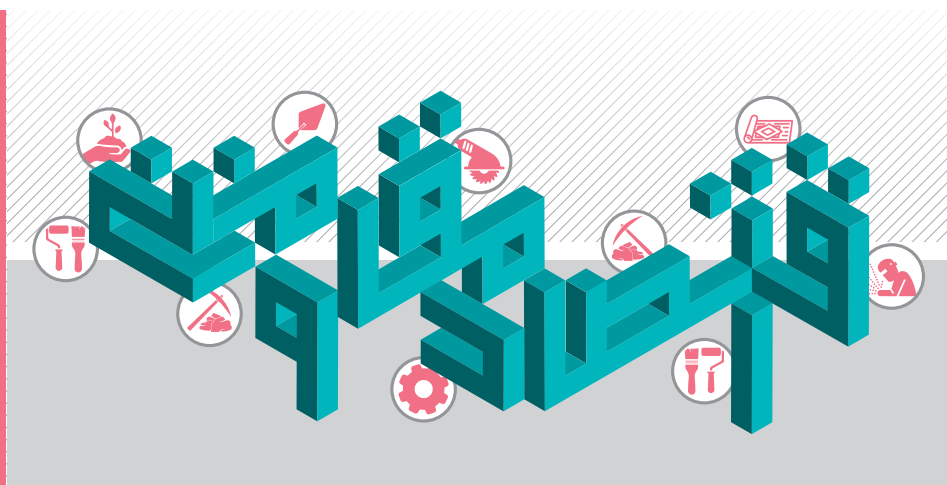
انسان‌ها برای «خوب زیستن»، نیازمند برخورداری از شایستگی‌ها و مهارت‌ها و بهره‌مندی از منابع اقتصادی و مادی مناسب می‌باشند، فرد یا جامعه‌ای که دارای شرایط و رشد اقتصادی مناسب است، امکان بیشتر و بهتری برای تحقق اهداف و برنامه‌های خویش دارد، و بالعکس، فرد یا جامعه‌ای که فاقد حداقل‌های لازم برای تأمین نیازهای مادی و زیستی است، در تحقق اهداف خود در تمام حوزه‌ها و عرصه‌ها، با مشکل روبه‌رو می‌شود. در جامعه اسلامی که هدف اصلی آن، فراهم آوردن زمینه رشد اخلاق و معنویت و تعالی انسان و امت اسلامی است، اقتصاد به منزله ابزاری مهم باید در خدمت «خوب زیستن» افراد، آبادانی دنیا و ایجاد رفاه عادلانه قرار گیرد. از این رو، هنگامی که خداوند در قرآن کریم از خلقت انسان و زمین سخن می‌گوید، می‌فرماید: «او (خداوند) شما را از زمین آفرید و از شما می‌خواهد که به آبادانی آن بپردازید.»

بنابراین، آبادانی زمین (و نه تخریب آن) در زمره اهداف و اجزای فرهنگ دینی است. همچنین فرهنگ دینی، مردم را به مبارزه با فقر دعوت می کند و فقر را زمینه ساز دوری از دین معرفی می نماید. به فرموده پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله: «كَادَ الْفَقْرُ أَنْ يَكُونَ كُفْرًا» فقر مادی می تواند زمینه ساز کفر و بی دینی باشد.

بررسی رابطه «فرهنگ» و «اقتصاد» و فراهم آوردن بسترهای فرهنگی مناسب برای دستیابی به پیشرفت اقتصادی از اهمیت و ضرورت برخوردار است. تمام عناصر و عوامل اقتصادی، از جمله: افزایش تولید، ایجاد اشتغال، افزایش نرخ باسوادی، بهره مندی از نیروی کار توانمند و ماهر، کاهش مصرف، افزایش پس انداز، افزایش سرمایه گذاری، افزایش کیفیت تولیدات، مدیریت صادرات و واردات و ... به باورها، نگرش ها، شایستگی ها و کنش های افراد جامعه، و به تعبیر کلی تر، به «فرهنگ» وابسته می باشند و مردم براساس فرهنگ خود، رفتار اقتصادی نشان می دهند. اگر «فرهنگ اقتصادی» جامعه و باورها، نگرش ها و رفتارهای مردم، ارتقا پیدا کند، زمینه پیشرفت اقتصادی فراهم می آید و اگر فرهنگ مردم، پذیرای برنامه ها و تحولات اقتصادی نباشد، کسب موفقیت، امکان پذیر نخواهد بود.

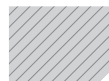
♦ اقتصاد مقاومتی، نیازمند فرهنگ مقاومتی

دانش آموزان عزیز، حتماً عنوان «اقتصاد مقاومتی» را شنیده اید، به نظر شما فرهنگ چه نقشی در اقتصاد مقاومتی دارد؟ اجرای این برنامه اقتصادی، به چه ویژگی های فرهنگی نیاز دارد؟ انقلاب اسلامی ایران در مسیر تحقق اهداف خود، با موانع درونی و بیرونی روبه رو است. یکی از موانعی که از سوی کشورهای سلطه گر برای بازدارندگی جامعه اسلامی به کار گرفته شده، طرح ها، برنامه ها و تحریم های اقتصادی است. متقابلاً از سوی سیاست گذاران و برنامه ریزان، برای حل مسائل و مشکلات اقتصادی و تأمین نیازهای مادی و معیشتی مردم و آبادانی کشور، سیاست های مختلفی اتخاذ شده است. یکی از این سیاست ها که برای دستیابی به پیشرفت و توسعه پایدار و همه جانبه و خنثی نمودن تحریم های اقتصادی، تدوین شده، سیاست

«اقتصاد مقاومتی» می‌باشد. سیاست‌های کلی اقتصاد مقاومتی، با توجه به استعدادهای سرشار معنوی و مادی و ذخایر و منابع غنی و متنوع کشور، بر خورداری از نیروی انسانی متعهد و کارآمد و دارای عزم راسخ، تدوین و توسط مقام معظم رهبری برای اجرا ابلاغ شده است. این مجموعه در ۲۴ بند، شامل راهبردها و تدابیر اقتصادی است.

به نظر شما منظور از اقتصاد مقاومتی چیست؟
چه ضرورتی دارد که اقتصاد جامعه ما، مقاومتی شود؟

پیشرفت اقتصادی، بدون اتکا به قدرت‌های سلطه‌گر و متناسب با آرمان‌های ملی، آن هم در شرایط کنونی جهان، که اقتصاد کشورها به یکدیگر پیوسته است، اقدامی شجاعانه و در عین حال دشوار است و نیازمند تدبیر و برنامه‌ریزی دقیق و فرهنگ مناسب است، زیرا نظام سلطه، با هدف افزایش رشد اقتصادی خود و استفاده از منابع و بازار سایر کشورها، سعی در وابسته کردن اقتصاد کشورها را دارد. در چنین شرایطی، جامعه نیازمند باور به منابع و امکانات خود، و پایداری و مقاومت در برابر فشارها و تحریم‌های امپریالیسم اقتصادی است.

بررسی کنید

از مفاهیم اصلی سیاست‌های اقتصاد مقاومتی، می‌توان به «اقتصاد دانش بنیان»، «کارآفرینی و مهارت‌آموزی»، «مردمی کردن اقتصاد»، «مشارکت‌پذیر کردن فرایند تولید و توزیع کالاها و خدمات»، «مصرف تولیدات داخلی توسط مردم و دولت»، و «افزایش بهره‌وری» اشاره کرد.

مفاهیم فوق را بررسی کنید و ضمن بیان معنای هر کدام، توضیح دهید که این مفاهیم، چگونه می‌توانند اقتصاد ایران را مقاوم کنند و مانع آسیب‌پذیری آن باشند.

اجرای اثربخش «اقتصاد مقاومتی»، علاوه بر برنامه‌ریزی و اقدام دستگاه‌ها و نهادهای دولتی، نیازمند فرهنگ مناسب خود نیز می‌باشد تا در زمان کوتاه و با هزینه اندک، عملیاتی شود. فرهنگی که بتواند زمینه‌ها و شرایط تحقق اقتصاد مقاومتی را در جامعه فراهم آورد، به «فرهنگ مقاومتی» معروف است. فرهنگ مقاومتی که در باورها، ارزش‌ها و رفتارهای مردم متجلی می‌شود، دارای ویژگی‌های زیر است:

خودباوری و اعتماد به نیروها و منابع ملی، شجاعت در تصمیم‌گیری و اجراء سخت‌کوشی و پرکاری، مسئولیت‌پذیری در فرایند تولید و توزیع کالاها و خدمات، کارآفرینی و مخاطره‌پذیری، مبارزه با فساد و رانت‌خواری، رعایت نظم و قانون، خودباوری و تقویت علاقه‌مندی به وطن و مصرف کالاهای داخلی و مدیریت مصرف، تولید دانش و آینده‌اندیشی.

ارزیابی

برای دستیابی به پیشرفت اقتصادی، باید باورها و رفتارهای فردی و جمعی خاصی در مردم شکل بگیرد تا بستر فرهنگی مناسب آن فراهم آید. در جدول زیر برخی از ویژگی‌های فرهنگی پیشرفت اقتصادی نام برده شده است. با بررسی هر مورد، درجه اهمیت آنها را تعیین کنید.

درجه سوم	درجه دوم	درجه اول	باورها و رفتارها
			۱- روحیه کار، تلاش و سخت‌کوشی در جامعه و تکریم کار و کارگر
			۲- روحیه کارگروهی و خردجمعی
			۳- حمایت از خلاقیت و نوآوری در تولید خدمات و کالاها
			۴- نظم‌پذیری، انضباط و روحیه قانون‌گرایی در جامعه
			۵- فرهنگ کسب حلال و احترام گذاشتن به انباشت سرمایه مشروع و مولد
			۶- گسترش مهارت‌آموزی و حمایت از کارآفرینان
			۷- مهارت بازاریابی، فروش و مددور کالاها و خدمات
			۸- مدیریت بهینه مصرف و تقویت روحیه قناعت و پرهیز از اسراف و تبذیر
			۹- احساس امنیت اقتصادی و مبارزه با مفاسد اقتصادی
			۱۰- درس گرفتن از شکست‌ها و استفاده از تجربه دیگران
			۱۱- مقدم دانستن منافع جامعه بر منافع شخصی

♦ ضرورت اصلاح فرهنگ اقتصادی کشور

بررسی ویژگی‌های فرهنگی ما ایرانیان نشان می‌دهد، برخی از باورها، نگرش‌ها، ارزش‌ها و خلیات ما، مناسب رشد و پیشرفت اقتصادی نیست. برای اینکه طرح‌ها و برنامه‌های اقتصادی، از جمله اقتصاد مقاومتی، صحیح و درست اجرا شوند، لازم است باورها و رفتارهای انسانی ما اصلاح شوند و فرهنگ مناسب پیشرفت در کشور شکل بگیرد. برخی از این اصلاحات، عبارت‌اند از:

۱- اصلاح الگوی مصرف

چرا میزان مصرف بسیاری از اقلام و کالاها در ایران بالاست؟ ریشه این «مسئله» فرهنگی چیست و برای درمان آن چه می‌توان کرد؟ جدول زیر نشان دهنده میزان مصرف برخی از اقلام و کالاها در ایران و برخی از کشورهای جهان است.

سرانه مصرف در ایران و جهان

نسبت	جهان	ایران	
ایران ۳ برابر جهان	۸۰۰	۲۵۰۰	برق سرانه مصرف سالیانه (کیلووات)
ایران ۲ برابر میانگین جهان	۱۵۰	۳۰۰	آب سرانه مصرف روزانه (لیتر)
ایران ۶ برابر میانگین جهان	۱۵	۹۰	بنزین سرانه مصرف روزانه (لیتر)
ایران ۳ برابر میانگین جهان	۶۰۰	۱۷۰۰	گاز سرانه مصرف سالیانه (مترمکعب)
ایران ۶ برابر میانگین جهان	۲۵	۱۶۰	نان سرانه مصرف سالیانه (کیلوگرم)
ایران یک سوم اروپا	۳۰۰	۹۰	شیر سرانه مصرف (کیلوگرم)
ایران ۴ برابر میانگین جهان	۱۰	۴۲	نوشابه سرانه مصرف (لیتر)
ایران حدود یک سوم جهان	۱۸	۷	ماهی سرانه مصرف سالیانه (کیلوگرم)
ایران ۴ برابر میانگین جهان	۱۰	۴۰	زمان مکالمه با تلفن و تلفن همراه سرانه زمان مکالمه روزانه (دقیقه)

▲ طبیعت قربانی مصرف گرایی

▲ ناآرامی روحی و روانی ارمغان فرهنگ تجمل

مصرف کردن، به معنای استفاده درست از کالاها و خدمات برای رفع نیازها و امیال انسانی است. در کنار پدیده مصرف، که یک امر طبیعی و عادی بوده و ادامه حیات انسانی به آن وابسته است، پدیده دیگری در برخی از افراد و جوامع وجود دارد که از آن، به «مصرف گرایی» تعبیر می شود. «مصرف گرایی» عبارت از میل و گرایش در افراد است، که براساس آن، افراد به دلایل مختلف، بیش از نیازهای واقعی خود، مصرف می کنند.

یکی از مشکلات پیش روی ما تأثیرپذیری از نظام اقتصادی سرمایه داری است که چرخه اقتصادی آن بر تولید انبوه و مصرف فراوان استوار است و شرکت های اقتصادی برای اینکه در رقابت با یکدیگر، بتوانند مشتری بیشتری جذب کنند، با استفاده از ظرفیت دستگاه های فرهنگی، آموزشی و رسانه ها، از انواع تبلیغات برای مصرف کالای خود استفاده می کنند. با توجه به محدود بودن جمعیت و بازار کشورهای سرمایه داری، آنها تبلیغات خود را متمرکز بر کشورهای دیگر کرده اند و ذائقه کشورهای دیگر را به سوی مصرف بیشتر سوق داده اند. ترویج «مدگرایی» و تقویت روحیه «تنوع خواهی» که منجر به افزایش مصرف واقعی و غیرواقعی می شود، در اولویت فعالیت دستگاه های تبلیغی قرار دارد.

با گسترش شبکه های اطلاع رسانی و تبلیغی، و نیز توسعه مراکز تولید و توزیع کالاها و خدمات تا دور افتاده ترین نقاط، و نیز توسعه شهرنشینی و تأسیس فروشگاه های بزرگ برای دسترسی آسان به کالاها و خدمات، مفاهیمی چون مدگرایی و مصرف گرایی، به عنوان «سبک زندگی نوین» مطرح شده و «هویت» افراد با میزان و نوع مصرف آنان، گره خورده است. علاوه بر این در بعضی از موارد، مصرف اجناس خارجی، یک ارزش و امتیاز اجتماعی قلمداد می شود.

جامعه‌شناسان، اقتصاددانان، روان‌شناسان و صاحب‌نظران فرهنگی، پدیده «مصرف‌گرایی» را به عنوان یک «مسئله» و آسیب فرهنگی و بیماری اجتماعی در عصر حاضر، مورد نقد و بررسی قرار داده و تجزیه و تحلیل کرده‌اند و در تلاش‌اند برای درمان آن چاره‌اندیشی کنند.

تجزیه و تحلیل کنید

شعر زیر را بررسی کرده و تأثیر پیام آن را بر تولید و مصرف کالاها و خدمات داخلی، تحلیل نمایید.

صد برابر فزون کند پایه

نعمت ما به چشم همسایه

مرغ همسایه غاز می‌بیند^۱

چون به چشم نیاز می‌بیند

◆ پس از جنگ جهانی دوم، دولت انگلستان، مالیات بر واردات محصولات کشاورزی را افزایش داد، به طوری که محصولات وارداتی، توان رقابت با تولیدات داخلی را نداشتند. در چنین شرایطی، مردم انگلستان تعصب خاصی در مصرف کالاهای تولید داخلی داشتند.

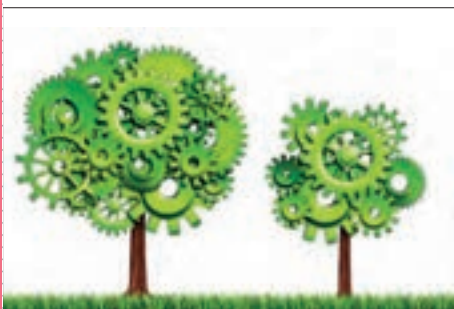
◆ پس از آنکه گاندی در هند، پارچه دستباف خود را بر تن کرد، چرخ ریسندگی نماد انقلاب مردم هند شد. بازرگانان هندی تمام پارچه‌های خارجی را به آتش کشیدند و در نتیجه، صنایع نساجی انگلستان که هند را مستعمره خود کرده بود ورشکسته شدند.

میزگرد فرهنگی

با بررسی و تحقیق درباره آمار و ارقام جدول سرانه مصرف در ایران و جهان، میزگرد فرهنگی با راهنمایی دبیر محترم تشکیل داده و علل افزایش مصرف در ایران و روش‌های کاهش آن را، بحث و گفتگو کنید.

۱- رشید یاسمی به نقل از کتاب امثال و حکم دهخدا

۲- ارتقای فرهنگ کار

کار، بخشی مهم از زندگی انسان است که در پاسخ به نیازهای فردی و اجتماعی انجام می‌شود. کار، موتور حرکت نظام‌های اقتصادی است و نقش تعیین‌کننده در حیات اقتصادی و اجتماعی جامعه دارد.

ویل دورانت (۱۹۹۰):

«کار اولین رکن تمدن‌های بزرگی است که ما در تاریخ می‌شناسیم»

شما در آینده چه شغلی را انتخاب خواهید کرد؟ دلایل انتخاب این شغل کدام‌اند؟ گسترش این شغل، چه تأثیری در پیشرفت و تعالی جامعه دارد؟ توسعه فناوری‌های نوین، چه تأثیری بر اقتصاد و فرهنگ اقتصادی

و ایجاد مشاغل جدید بر جای خواهد گذاشت؟

«کار» به مجموعه تلاش‌های فکری و جسمی گفته می‌شود که هدف آن، تولید کالا و خدمات است. «فرهنگ کار»، مجموعه باورها، ارزش‌ها، نگرش‌ها و هنجارهایی است که مورد توافق افراد یک گروه بوده، مبنای تلاش و رفتار شغلی آنان قرار می‌گیرد و همراه تولید و یا ایجاد ارزش افزوده، می‌باشد. فرهنگ کار، شیوه زندگی افراد است که نقش بنیادی در ارتقای سطح پیشرفت و توسعه جامعه دارند و همانند هر موضوع فرهنگی دیگر، در فرایند اجتماعی شدن، توسط اعضای گروه پذیرفته و درونی می‌شود. همچنین فرهنگ کار، به تعیین دقیق وظایف و هنجارها در راستای تحقق اهداف سازمانی، ایجاد مهارت‌های شغلی، آموزش خلاق و کارآفرینی می‌پردازد. در بین عوامل مؤثر در تولید و پیشرفت اقتصادی، شایستگی‌ها و فرهنگ نیروی انسانی، نقش برجسته و تعیین‌کننده دارد. نیروی انسانی با انگیزه و مسئولیت‌پذیر، خلاق، دارای روحیه کار جمعی و گروهی، صبور، قانون‌پذیر، زمینه افزایش بازدهی منابع و رشد اقتصادی را فراهم می‌آورد. او هم به «کار درست»، کار مفید و «اثربخشی» اعتقاد دارد و هم به «درست کار کردن» و «کارایی». چنین فردی، کار درست را انجام می‌دهد و در نتیجه موجب افزایش بهره‌وری و شکوفایی اقتصادی می‌شود.

با اینکه سابقه چند هزار ساله ما ایرانیان و تلاش نیاکان و اجداد ما برای آبادانی کشور و فائق آمدن بر حوادث طبیعی و مشکلات محیط زیست (مانند کم آبی و خشکسالی و نهادینه ساختن فرهنگ سخت کوشی و صبوری در مردم) باعث برپایی تمدن بزرگ در این سرزمین شد، اما امروزه فرهنگ کار در ایران، از برخی کاستی‌ها رنج می‌برد. از جمله اینکه با اتکا به درآمدهای نفتی، روحیه تلاش و کوشش در جامعه آسیب دیده، و در بین برخی از افراد، رسیدن به درآمدهای مالی، بدون سخت کوشی و از هر طریق و ترجیح منافع فردی بر منافع و مصالح ملی و عمومی، رواج پیدا کرده است.

در فرهنگ دینی ما، کار و تلاش، مانند مجاهدت در راه خدا، ارزشمند و مقدس است و علاوه بر کار کردها و دستاوردهای اقتصادی آن، به عنوان یک روش تربیتی و عبادی، موجب کمال انسان، رشد عقل و تقویت عزت نفس و فضائل اخلاقی می‌شود. در مقابل، بیکاری و کم کاری، سستی و تنبلی، تن پروری، سوءاستفاده از مال مردم و اموال عمومی، رفاه طلبی، فقر و تهیدستی خودساخته و سربار جامعه بودن زشت و مذموم شمرده شده است.

نهاد خانواده و نهادهای آموزشی و فرهنگی، می‌توانند فرهنگ مناسب برای ارتقای بهره‌وری در جامعه، نظیر ارزشمند شمردن کار و کارگر، تقویت کار گروهی، مبارزه با تنبلی و کم کاری، باور به کسب روزی حلال، تقویت روحیه خطرپذیری و توکل و کارآفرینی، مذموم دانستن بیکاری، تقبیح قاچاق، رشوه و رانت خواری و... را در بین نسل جوان تقویت نمایند.

بررسی کنید

حدیث پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ راز منظر فرهنگ اقتصادی و با رویکرد فرهنگی، تجزیه و تحلیل نمایید.

قال الرسول صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ:

المؤمن قليل المونه و كثير المعونه

مؤمن، هزینه و زحمتش اندک و کمک و یاریش بسیار است.

(بحار الانوار، ۶۷/۳۱)

۳- گسترش فرهنگ کارآفرینی

به نظر شما در آینده چه مشاغلی از رونق خواهند افتاد و چه مشاغلی رونق بیشتری پیدا خواهند کرد؟ ویژگی‌های فرهنگ کارآفرینانه را چگونه ارزیابی می‌کنید؟

در دنیای پر رقابت امروز، پیشرفت و استقلال کشورها، تنها به سرمایه، امکانات مادی و فناوری وابسته نیست، بلکه به انسان‌های خلاق، توانمند و کارآفرین، نیاز است. لذا بیش از گذشته، بر تربیت «انسان خلاق و کارآمد» و بر گسترش و تقویت «کارآفرینی» در جامعه تأکید می‌شود. «کارآفرینی»، با رشد و پیشرفت اقتصادی و اجتماعی پیوند محکمی دارد و موفقیت اقتصادی در آینده و دستیابی به پیشرفت و توسعه پایدار نیازمند گسترش «کارآفرینی» و فرهنگ آن در جامعه است. «کارآفرینی»، فرایند خلق چیزی نو، از طریق برنامه‌ریزی و عقلانیت و با صرف وقت و تلاش بسیار و پذیرش خطرات احتمالی، برای کسب منافع مادی و معنوی، رضایت شخصی و استقلال مالی می‌باشد. کارآفرین، کسی است که فعالیت اقتصادی کوچک و جدیدی را با سرمایه خود شروع می‌کند. او دارای ایده نو و جدید است، با تلاش فراوان و قبول مخاطره، محصول یا خدمات جدیدی را به جامعه ارائه می‌دهد. از ویژگی‌های کارآفرینان، خلق فرصت‌های جدید شغلی و عدم اتکای صرف به دولت و مشاغل دولتی می‌باشد.

از جمله اموری که به گسترش و تقویت «فرهنگ کارآفرینی» کمک خواهد کرد، عبارت‌انداز: گسترش روحیه پرسشگری و خلاقیت، تقویت اعتماد به نفس و شهامت تصمیم‌گیری، حمایت مادی و معنوی از افراد نوآور و خلاق، کاهش هزینه‌های ریسک و مخاطره، اصلاح نظام‌های مالی و اداری حاکم در جامعه، رفع نابرابری‌ها و تبعیض‌ها، فراهم آوردن امکان دسترسی آسان، برابر و سریع به اطلاعات، حمایت از شرکت‌های دانش‌بنیان.

داگلاس نورث، برنده جایزه نوبل اقتصاد می‌گوید:

«اگر می‌خواهید بدانید کشوری توسعه می‌یابد یا نه، اصلاً سراغ فناوری، کارخانه و ابزاری که استفاده می‌کنند نروید، اینها را به راحتی می‌توان خرید و یا کپی کرد! برای دیدن توسعه، بروید دبستان‌ها و مراکز پیش‌دبستانی را ببینید که آنجا چگونه بچه‌ها را

آموزش می‌دهند! مهم نیست چه چیزی آموزش می‌دهند، ببینید چگونه آموزش می‌دهند. اگر کودکان شما را پرسشگر، خلاق، صبور، نظم‌پذیر، خطرپذیر، دارای روحیه گفت‌وگو و تعامل، دارای روحیه مشارکت جمعی و همکاری، بار می‌آورند، بدانید که این انسان‌ها، در آینده شخصیت‌هایی خواهند شد که جامعه را پیشرفت خواهند داد.»

درس دوم

فرهنگ و اخلاق

به نظر شما رعایت موازین اخلاقی، چه تأثیری در انسجام و پایداری جامعه دارد؟ رواج بی اخلاقی در جامعه، ممکن است چه آسیب‌هایی را به همراه داشته باشد؟ «مسائل اخلاقی» جامعه امروز ما چیست و ما از چه بی اخلاقی‌هایی، رنج می‌بریم؟

نقش اخلاق در پایداری جامعه

اخلاق، رکن اساسی زندگی انسان و پایه اصلی انسجام جامعه است، تعهد افراد به ارزش‌های اخلاقی و رعایت اصول و آداب آن، علاوه بر اینکه یک فضیلت و ارزش والای الهی است، باعث حفظ و پایداری گروه و جامعه انسانی می‌شود و ارتباط افراد با جمع را براساس تعهد و اعتماد متقابل حفظ و تقویت می‌کند. نقش اخلاق در فرهنگ، هدفمند و معنادار کردن زندگی فردی و اجتماعی است؛ در زندگی معنادار و هدفمند، انسان خودخواهی و خودپسندی را به کنار می‌گذارد و در سطحی بالاتر از «خود» عمل می‌کند. لذا کنش اخلاقی، رفتاری فراتر از منافع فردی است.

پیمودن راه دشوار زندگی و عبور از موانع فراروی رشد و تعالی، بدون رعایت اخلاق و اصول اخلاقی امکان‌پذیر نمی‌باشد و متزلزل شدن پایه‌های اخلاق و بی‌توجهی به اصول آن، جامعه را با خطر فروپاشی روبه‌رو می‌سازد. انحطاط اخلاقی، به آرامی و به تدریج، مانند موربانه، ستون‌های اجتماع را از درون تهی می‌کند و جامعه را از بین می‌برد. با تضعیف اخلاق در جامعه و تضعیف پایه‌های نظم در آن، مسائل و آسیب‌های اجتماعی متعدد در جامعه شکل گرفته و یا تشدید می‌شوند، مسائلی نظیر دروغ‌گویی، کلاهبرداری، سرقت، اعتیاد، خشونت، قتل و فحشا که ریشه در بحران اخلاقی و ضعف فرهنگ جوامع دارد. هرچند مسائل و مشکلات اقتصادی و مادی، در پیدایش و رواج این آسیب‌ها، نقش دارند، لیکن منشأ اصلی پیدایش و گسترش آن، در فرهنگ جامعه و باورها، اعتقادات و ارزش‌های مردم جامعه نهفته است و برای درمان آنها باید به ریشه‌های فرهنگی آن پرداخت. فضیلت‌های اخلاقی، گرچه ریشه در فطرت انسانی دارند، اما شکوفایی آنها امری اکتسابی است و وابسته به نوع تربیت و درجه رشدیافتگی افراد در جامعه می‌باشد. به همین جهت از یک سو به فرایند تربیت و هویت‌یابی افراد و از سوی دیگر به نظامات اجتماعی، قوانین، سنن و آداب حاکم بر جامعه وابسته است. اخلاق را می‌توان به‌عنوان یکی از مؤلفه‌های مهم فرهنگ، دارای ثوابت و متغیرهایی دانست. برخی از اصول و فضائل اخلاقی، که ریشه در فطرت انسانی و عقلانیت دارند، در تمام فرهنگ‌ها، مشترک بوده و محترم شمرده می‌شوند، مانند راستگویی، رعایت حقوق انسان‌ها، صلح‌طلبی، آزادی، عدالت‌خواهی و برخی از الگوهای اخلاقی، در فرهنگ‌های مختلف، متفاوت است، مانند روش احترام گذاشتن به بزرگ‌ترها و نحوه میهمان‌نوازی.

در مکتب تربیتی اسلام، اخلاق، ریشه در باورهای دینی و فطری داشته و از پشتوانه درونی و ارتباط انسان با خداوند برخوردار است. یکی از کارکردهای اصلی دین اسلام، کارکرد اخلاقی آن است، و رعایت اصول و موازین اخلاقی، دارای جایگاهی رفیع و بالا می‌باشد، به‌گونه‌ای که اخلاق، جزء لاینفک و جدایی‌ناپذیر دین محسوب می‌شود. اخلاق مبتنی بر دین، از ضمانت درونی، برای پذیرش و اجراء، برخوردار است و سرمایه اجتماعی را افزایش می‌دهد.

اخلاق از منظر سقراط و ارسطو

به نظر سقراط، تیره‌بختی انسان، حاصل نادانی اوست. بزرگ‌ترین فضیلت «دانایی» است و اشتباهات آدمی از نادانی او سرچشمه می‌گیرد. اگر کسی واقعاً بداند که امری بد است هرگز به سوی آن نمی‌رود. فضیلت چیزی جز دانش، حکمت و خردمندی نیست و فضایل عبارت‌اند از: شجاعت، عفت، عدالت و

خداپرستی. سقراط باور دارد، برای آراستگی به این فضیلت‌ها و رسیدن به سعادت بایستی گوش به فرمان خرد داشت و از دستوره‌های عقل پیروی نمود.

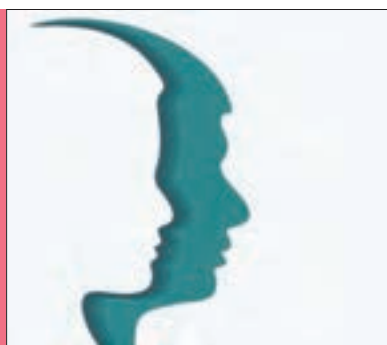
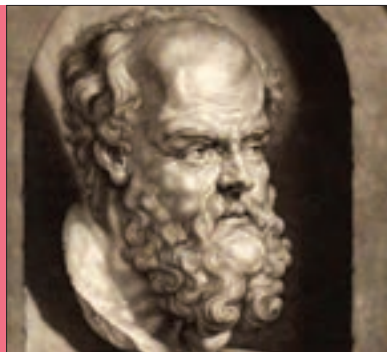
از منظر ارسطو نیز، رمز موفقیت و راز نیک‌بختی در «میانه‌روی» یعنی رعایت حد وسط است. وی بر این باور بود که افراط و تفریط پسندیده نیست، فضیلت در رعایت حد وسط است و عدالت در معنای گسترده آن چیزی نیست جز میانه‌روی. بنابراین، از نظر ارسطو برای اینکه انسان‌ها به سعادت نائل شوند باید معتدلانه عمل کنند؛ باید چنان رفتار کنند که گویی برای رسیدن به حد وسط میان افراط و تفریط تلاش و کوشش می‌کنند. اگر آنان چنین کنند، سعادت‌مند خواهند بود. لیکن حد وسط از انسانی تا انسان دیگر تفاوت می‌کند، مثلاً بعضی از اشخاص بیشتر از دیگران می‌توانند شجاع باشند و بعضی کمتر، و هر کس باید مطابق آنچه فراخور اوست عمل کند. این قاعده به نظریه اعتدال یا به تعبیری «اعتدال طلایی» معروف گردید.

تکالیف و تعهدات انسان

در فرهنگ اسلامی، اخلاق تکلیف محور بوده و مناسبات انسان با مجموعه هستی، با هدف قرب الهی صورت می‌گیرد و رعایت اخلاق، در هر شرایطی، لازم است. این مناسبات به چهار گروه به شرح زیر تقسیم می‌شود:

- ۱- تکالیف و تعهد انسان نسبت به خودش (خود)
- ۲- تکالیف و تعهد انسان نسبت به خداوند (خالق)
- ۳- تکالیف و تعهد انسان نسبت به دیگران (خلق)
- ۴- تکالیف و تعهد انسان نسبت به طبیعت (خلقت)

بنابراین، اخلاق مداری، نوعی تکلیف‌مداری هم هست، لیکن این تکلیف، صرفاً منشأ بیرونی (فشارهای اجتماعی یا دولتی و...) ندارد، بلکه براساس آگاهی و انتخاب داوطلبانه و باور قلبی انجام می‌شود. این اخلاق‌مداری، ثابت و پایدار بوده و به قانون‌گرایی نزدیک است.

فرمایش پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ که فرمود:
 «إِنِّي بُعِثْتُ لِأَتَمِّمَ مَكَارِمَ الْأَخْلَاقِ» (من برای کامل کردن فضائل اخلاقی مبعوث شده‌ام).
 راه از منظر فرهنگی بررسی و تجزیه و تحلیل کنید.

مسائل اخلاقی ما ایرانیان

همچنان که در درس قبل آموختید، یکی از ویژگی‌های فرهنگی ما ایرانیان، اخلاق مدارای و رعایت اصول و موازین اخلاقی در طول تاریخ بوده است. نوع دوستی، مهمان‌نوازی و برخورد خوب با دیگران و بزرگ‌ترها، از ویژگی‌های مشهور ما ایرانیان است. نجابت، شرافت، سخاوت، عدالت‌خواهی،

فداکاری در راه عقیده، هنردوستی، تساهل و مدارا، دین‌گرایی و حق‌جویی از ویژگی‌های اخلاقی ما ایرانیان است. از دیگر ویژگی‌های فرهنگی ما، که طی هزاران سال، تداوم و استمرار داشته، روحیه صلح‌جویی و عزت‌نفس است. مردم ایران، مردمی صلح‌دوست و اهل مدارا بوده و کمتر زمانی در پی جنگ و تهاجم علیه کشورها و جوامع دیگر بوده‌اند و چشم طمع به خاک و سرزمین ملت‌های دیگر نداشته‌اند، اما در مقابل تهاجم دیگران، به شدت مقاومت کرده و از وطن، آب، خاک و هویت خویش دفاع کرده‌اند. با وجود تنوع و تکثر فرهنگی موجود در این سرزمین و تفاوت بین اقوام، مذاهب، لهجه‌ها و گویش‌های مختلف، این تفاوت‌ها کمتر تبدیل به جنگ و خونریزی و عداوت شده است. روحیه مدارا و برادری دینی، به فرهنگ سازگاری و هم‌گرایی گروه‌ها با همدیگر در داخل جامعه ایرانی و با دیگران تبدیل شده است. متأسفانه علی‌رغم این ویژگی‌های مثبت و فضائل اخلاقی، امروزه جامعه ما از برخی کاستی‌ها و آسیب‌ها نیز رنج می‌برد که باید برای رفع این آسیب‌ها تلاش کرد.

بررسی و تحقیق کنید

در حل «مسئله» آسیب‌های اخلاقی، مردم و نهادهای فرهنگی، چه نقشی دارند؟ روش‌های اصلاح توسط هر یک از این نهادها، چگونه است؟

برخی از اصول و فضائل اخلاقی که نیاز به گسترش و نهادینه‌سازی آنها در جامعه داریم و عدم رعایت آنها می‌تواند برای کشور «مسئله»، «معضل» و «بحران» فرهنگی و اجتماعی ایجاد کند، عبارت‌اند از:

۱- صداقت و راست‌گویی

بنیان اخلاق و جامعه اخلاقی بر صداقت، راستی و راست‌گویی استوار است. در پرتوی این فضیلت اخلاقی، انسان‌ها به هم اعتماد کرده و انسجام و همبستگی اجتماعی فزونی می‌یابد و روابط انسانی سالم شکل می‌گیرد. از همین رو

صداقت و راست‌گویی عامل رستگاری در دنیا و آخرت شمرده شده است.^۱ متقابلاً یکی از صفات ناپسندی که برخی از انسان‌ها به آن مبتلا هستند، دروغ گفتن و عدم صداقت در رفتار و گفتار است. این رفتار زشت، ریشه در ضعف نفس، ترس و زبونی انسان دارد و اعتبار و حیثیت فرد دروغ‌گو را در بین مردم و جامعه از بین می‌برد. متأسفانه پژوهش‌ها و مشاهدات، نشان از شیوع این بیماری اخلاقی در بین برخی از افراد جامعه ما دارد. آنها، برای دستیابی

آسان به منافع شخصی یا رسیدن به موقعیت و پایگاه اجتماعی و تصاحب قدرت و ثروت، به دروغ و دروغ‌گویی متوسل می‌شوند و با زیر پا گذاشتن ارزش‌های اخلاقی، سعی در فریب خود و دیگران دارند. ممکن است در کوتاه مدت، این افراد به منافع دست یابند، لیکن در درازمدت آنها و جامعه، زبان جبران‌ناپذیری خواهند کرد. زیرا فریب، دروغ و دروغ‌گویی، ریشه بسیاری از مفساد اخلاقی و آسیب‌های اجتماعی است. امام حسن عسکری علیه السلام می‌فرماید:

«جَعَلَتِ الْخَبَائِثُ كَلِمًا فِي بَيْتٍ وَاحِدٍ وَ جَعَلَ مِفْتَاحَهَا، الْكِذْبُ»^۲

تمام ناپاکی‌ها و پلیدی‌ها در یک خانه است که کلید آن، دروغ است.

بررسی و گفتگو کنید

- ۱- اعتماد متقابل مردم به یکدیگر و اعتماد متقابل دولت و مردم چگونه تقویت می‌شود؟ چه عواملی به اعتماد ملی آسیب می‌زند؟
- ۲- مسئله «اعتماد ملی» را از منظر فرهنگی بررسی کرده و نقش صداقت و راست‌گویی در آن را تبیین نمایید.

۲- نوع دوستی

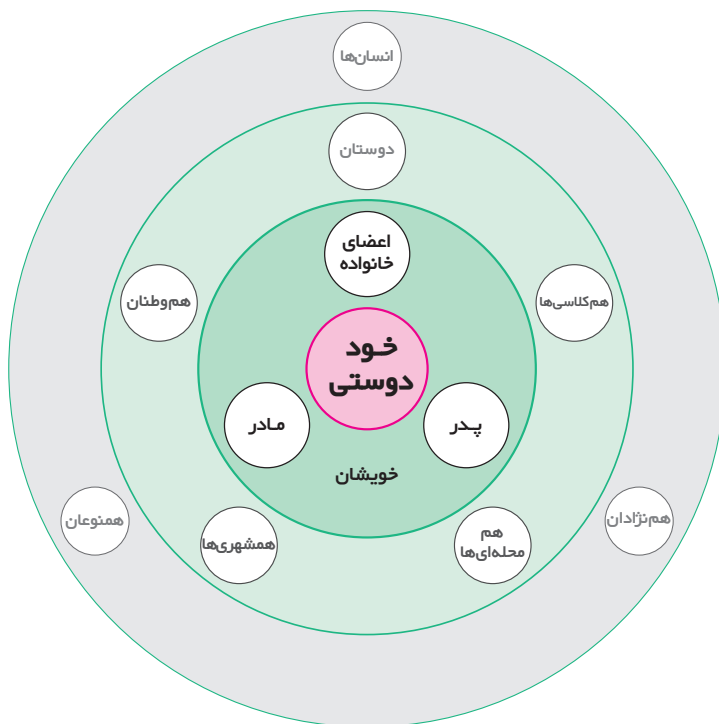
یکی از نیازهای اصلی و طبیعی انسان، «دوست داشتن» است. انسان می‌خواهد «دیگران» او را دوست بدارند و او نیز «دیگران» را دوست بدارد. دوستی، منبع آرامش روح و جسم انسان است و انسانی که از این نعمت برخوردار نیست، همواره مضطرب و پریشان‌خاطر است و به آرامش واقعی نمی‌رسد. حسن خلق، باعث رضایتمندی و جلب محبت دیگران می‌شود و بد اخلاقی، دیگران را از انسان، دور می‌کند. بزرگی و وسعت وجودی انسان، به میزان و نوع دوست‌داشتنی‌های او وابسته است. هرچه شعاع دایره دوست‌داشتنی‌های فرد، بزرگ‌تر باشد، او رشد و تعالی بیشتری پیدا کرده و به انسانیت نزدیک‌تر است. شادی و غم دیگران را شادی و غم خود پنداشتن و در آنها شریک و سهیم بودن، نشان از بزرگی روح انسان دارد و باعث پیوستگی و پایداری فرهنگ جامعه می‌شود.

غم بینوایان رخم زرد کرد

من از بینوایی نیم روی زرد

۱- غررالحکم و دررالکلم، تمیمی آمدی، ص ۲۹۸

۲- بخارا الانوار، ج ۲، ص ۳۴۱

▲ مراتب نوع دوستی در بستر فرهنگ جامعه

مردم ایران از دیرباز، احساس مسئولیت اجتماعی عمیقی نسبت به دیگران داشته‌اند و گاه این نوع دوستی، از مرزهای خانوادگی و جغرافیایی عبور کرده و در انسان دوستی متعالی متجلی شده‌است. رسیدگی به امور محرومان، نیازمندان، افسار آسیب‌پذیر و... در فرهنگ عمومی مردم سابقه چند هزار ساله دارد و مردم ایران در حوادث تلخ و مصیبت‌بار، مانند زلزله، سیل و جنگ به کمک آسیب‌دیدگان، آوارگان و پناهندگان می‌پرداختند. فرهنگ هدیه، نذر، وقف و امور خیریه از گذشته‌های بسیار دور، در نخستین اجتماعات روستایی در زاگرس، مناطقی از کرمان و سیستان و بلوچستان رایج بوده و تا امروز ادامه یافته است. علی‌رغم این ویژگی‌های مثبت دیرینه، گاهی برخی از ما، با خودخواهی کامل، حقوق دیگران را نادیده گرفته، و برای رسیدن به منافع خویش، به منافع ملی و مصالح عمومی، آسیب می‌رسانیم. خودخواهی و ترجیح منافع فردی بر منافع و مصالح جمعی، ریشه بسیاری از مفاسد اجتماعی و بحران‌های اخلاقی جامعه امروز ماست.

بررسی و تحقیق کنید و نتیجه را در کلاس گزارش دهید:

یک مدرسه یا بنای خیرساز یا موقوفه را در منطقه یا شهرستان محل سکونت خود شناسایی کنید. در مورد انگیزه و اهداف فرد سازنده تحقیق کنید. اقدام و الگوی اخلاقی وی، چه تأثیری بر روی دانش‌آموزان یا سایر افراد و فرهنگ جامعه بر جای گذاشته است؟

۳- اخلاق در فضای مجازی

فضای مجازی، نوع و شکل جدیدی از فضای روابط اجتماعی و فرهنگی است. گسترش سریع فناوری‌های نوین و حضور افراد در فضای مجازی و شبکه‌ای، علی‌رغم فرصت‌های فراوان آن، به دلیل تأخر فرهنگی و برخی از آسیب‌های فرهنگی و اجتماعی حاصل از آن، ضرورت رعایت اصول

و ضوابط اخلاقی را در این فضا، تشدید کرده است. پیدایش اصطلاحاتی نظیر اخلاق اطلاعاتی، اخلاق رایانه‌ای، اخلاق اینترنتی و اخلاق شبکه‌ای، دلالت بر اهمیت و ضرورت این موضوع دارد و بیانگر مسائل اخلاقی و آسیب‌های فرهنگی است که جامعه بشری با آن روبه‌رو شده است. فناوری‌های نوین اطلاعاتی - ارتباطی، دنیای جدید و مجازی را فراروی انسان قرار داده است و سبب شده تا برخی از افراد با پنهان کردن هویت واقعی و حقیقی خویش، «هویت مجازی» و «زندگی دوم» برای خود خلق کنند و به دلیل ناشناس بودن و بدون رعایت آداب و اصول اخلاقی، کنش‌های غیراخلاقی بروز دهند. رفتارهای غیراخلاقی نظیر ورود به حریم خصوصی افراد، هرزه‌نگاری سایبری، عدم رعایت مالکیت معنوی، نشر مطالب دروغ و تهمت و جرائم سایبری از جمله این موارد است.

در اخلاق اسلامی، بر رعایت «خویشتن‌بانی» و تقوی و تقویت «مصونیت» در برابر هجمه‌های فرهنگی و اخلاقی و ناظر دانستن خداوند در همه حال و در زندگی حقیقی و فضای مجازی، تأکید شده است. یکی از راهبردهای مؤثر برای حضور فعال و مؤثر در فضای مجازی پایبندی نظری و عملی به آیه شریفه ۱۴ سوره علق در زندگی واقعی و دنیای مجازی می‌باشد که خداوند می‌فرماید:

أَلَمْ يَعْلَم بِأَنَّ اللَّهَ يَرَىٰ

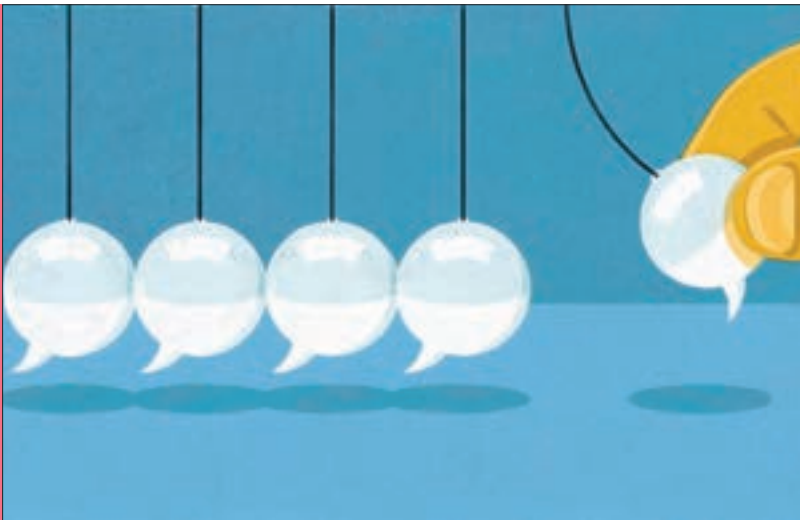
آیه ۱۹ از سوره نور را از منظر فرهنگی تجزیه و تحلیل کرده و پیام‌های اخلاقی آن در زندگی واقعی و دنیای مجازی را تبیین نمایید:

إِنَّ الَّذِينَ يُحِبُّونَ أَنْ تَشِيعَ الْفَاحِشَةُ فِي الَّذِينَ آمَنُوا لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَاللَّهُ يَعْلَمُ وَأَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ

مطالعه و تحقیق کنید

به چند گروه دانش‌آموزی تقسیم شده و هر یک از گروه‌ها به انتخاب خود و راهنمایی دبیر محترم یکی از رمان‌های فرهنگی را مطالعه کرده و مورد تجزیه و تحلیل و گفتگو قرار دهند.

باتوجه به تغییرات و تحولات فرهنگی که در زندگی ما رخ می‌دهد، واکنش ما به آنها، چگونه باید باشد؟ با کدام شاخص‌های فرهنگی، می‌توان دگرگونی‌های فرهنگی را پذیرفت یا رد کرد؟ همان‌گونه که آموختید، زندگی جوامع با دگرگونی‌های فرهنگی همراه است و همه ما در طول زندگی خود، تغییرات فراوانی را تجربه کرده‌ایم. می‌توان گفت تغییرات و تحولات فرهنگی، یک امر طبیعی و یک واقعیت اجتماعی است و همه جوامع، آن را تجربه می‌کنند. فرهنگ در عین حال که از جهاتی دارای ثبات، تداوم و پیوستگی است، از جهاتی دیگر، همواره در معرض برخی تغییرات و تحولات قرار دارد. در زمان‌های گذشته دگرگونی‌های فرهنگی، به صورت آرام و کند، انجام می‌شده است، لیکن در عصر حاضر، تغییرات با سرعت و گستردگی بیشتر، در تمام حوزه‌ها و عرصه‌های زندگی آدمیان، رخ می‌دهند.

عوامل دگرگونی‌های فرهنگی

عوامل تغییرات و تحولات فرهنگی دو نوع هستند:

۱- عواملی درونی: گاهی تغییرات و تحولات فرهنگی، منبع و منشأ «درونی» دارند و بر اساس عوامل درونی فرهنگ، انجام می‌شوند، زمینه‌های اجتماعی مؤثر بر فرهنگ و تحولاتی که در نتیجه جابه‌جایی جمعیت، مهاجرت‌های داخلی، تغییر شرایط اقتصادی، رشد شهرنشینی، به‌وجود می‌آید، در این گروه قرار دارند. این نوع دگرگونی‌ها، در چارچوب ارزش‌های محوری جامعه و در سازگاری و انطباق و پیوند با سایر عناصر فرهنگ جامعه و در یک فرایند طبیعی، اتفاق می‌افتند و انسجام فرهنگی و نظم حاکم بر جامعه را کمتر تغییر می‌دهند.

۲- عوامل بیرونی: گاهی دگرگونی‌های فرهنگی، بر اثر عوامل «بیرونی»، مانند مبادلات و تعاملات فرهنگی با سایر کشورها و جوامع و یا بر اثر تهاجم فرهنگی صورت می‌پذیرد و ممکن است با ارزش‌های محوری جامعه، سازگاری، همخوانی و هماهنگی برقرار نکند.

همان‌گونه که می‌دانید، در عصر حاضر، به دلیل پیدایش و گسترش سریع رسانه‌ها و فناوری، به‌ویژه فناوری‌های ارتباطی، اطلاعاتی و شبکه‌های مجازی، سرعت دگرگونی‌های فرهنگی نوع دوم، بسیار بالاست و تغییرات و تحولات، در زمانی کوتاه، تمام عرصه‌های درونی و بیرونی جامعه را در بر می‌گیرد. پدیده جهانی شدن، بر سرعت و عمق این دگرگونی‌ها افزوده و شرایط را برای پذیرش تغییرات و تحولات فرهنگی، آسان و فراگیر کرده است. تغییر در سطح عمیق فرهنگ می‌تواند به تحول در لایه‌های بیرونی فرهنگ منتهی شود و تحول در لایه‌های بیرونی، زمینه تغییر در لایه درونی را فراهم می‌آورد.

بنا بر این همه جوامع در طول حیات اجتماعی خود، شاهد مجموعه‌ای از تغییرات و تحولات هستند، گاه این دگرگونی‌ها در لایه‌های سطحی زندگی آنها و گاه در لایه‌های درونی و زیرین فرهنگ اتفاق می‌افتد. پدیده‌های جدید و نوظهور، هر یک به طریقی در زندگی ما خودنمایی می‌کنند. بازی‌های جدید رایانه‌ای، فناوری‌های

نوین ارتباطی، سبک جدید زندگی، روش‌های نوین برگزاری مراسم جشن‌ها یا عزاداری‌ها، برنامه‌های جدید تلویزیونی و ماهواره‌ای، مکاتب فکری و معنوی و ده‌ها پدیده نوظهور دیگر، در زندگی روزانه ما وجود دارند. با این پدیده‌های جدید، چه باید کرد؟ نسبت به آنها چه واکنشی باید نشان داد؟

با مطالعه تفاسیر قرآن کریم، آیه ۱۱ سوره رعد را از منظر فرهنگی، بررسی کرده و پیام‌های مرتبط با موضوع «ما و دگرگونی‌های فرهنگی» را استخراج نمایید.
 «إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّىٰ يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ»

واکنش انسان‌ها و جوامع به دگرگونی‌های فرهنگی

همان‌گونه که آموختید واکنش جوامع در ارتباط با دگرگونی‌های فرهنگی یکسان نیست. معمولاً افراد و جوامع، در برابر تغییرات در لایه‌های سطحی و مشهود فرهنگ، کمتر مقاومت کرده و راحت‌تر و سریع‌تر آنها را می‌پذیرند، اما تحولات در لایه‌های زیرین مقاومت کرده و سخت‌تر پذیرفته می‌شوند.
 واکنش انسان‌ها در برابر دگرگونی‌های فرهنگی سه‌گونه است:

۱- عدم پذیرش: در این حالت، افراد با نادیده گرفتن نیازها و شرایط جدید محیطی و تغییر و تحولات متناسب با آنها، ضمن پافشاری بر فرهنگ و سنت‌های ناکارآمد گذشته خود، دگرگونی‌های فرهنگی را انکار و طرد می‌کنند و با عدم پذیرش تغییرات و تحولات، در برابر آنها ایستادگی و مقاومت می‌نمایند. این گروه، بسیار بیش از آنچه که خود به آن آگاهی داشته باشند، در «گذشته» زندگی می‌کنند و واقعیت‌های موجود و جدید را، با تجربه‌های گذشته خود، تجزیه و تحلیل می‌نمایند. این اشخاص، با دنباله‌روی از آداب و رسوم ناکارآمد گذشته، مسیر زندگی امروز و فردای خود را تعیین می‌کنند. آن‌ها، گاهی حتی از فناوری‌های جدید و دستاوردهای نوین علمی و پژوهشی استفاده نکرده و بر بهره‌گیری از وسایل و روش‌های قدیم، علی‌رغم عدم توجیه علمی و اقتصادی، اصرار دارند.

علل عدم پذیرش دگرگونی‌های فرهنگی و مقاومت غیرعقلانی در برابر تغییر، متعدد و متنوع است. درک ضرورت تغییر و چگونگی آن، برای بسیاری از افراد سخت است و در توانایی خود برای انطباق با شرایط و انتظارات جدید، شک می‌کنند و به دلیل «عادت» به وضع موجود و «ترس» از دست دادن شرایط و امکانات فعلی، با آن مخالفت می‌نمایند.

همان‌گونه که وسایلی مانند کوزه سفالی، چراغ سه‌فیتیله، سماور ذغالی و تسلیحاتی از قبیل شمشیر، سپر و تیر و کمان و بسیاری دیگر از وسایل، به تدریج از زندگی روزمره ما حذف شده و به موزه پیوسته‌اند و به جای آنها، ابزارهای جدید جایگزین شده است. به همین صورت، برخی رفتارها و آداب و رسومی که تاریخ مصرفشان گذشته است نیز، از زندگی مردم حذف خواهند شد.

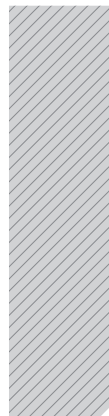
۲- پذیرش کامل: گروهی از افراد، در برخورد با دگرگونی‌های فرهنگی، آنها را بی‌چون و چرا و به‌صورت کامل می‌پذیرند و با تغییرات و تحولات، همراه می‌شوند. آنها با پیروی و تبعیت افراطی از پدیده‌ها و اندیشه‌های جدید، فرهنگ قبلی خویش را به آسانی به کنار می‌نهند. این حالت بیشتر در تهاجم فرهنگی، اتفاق می‌افتد که نیروهای مهاجم با القائات منفی و با تضعیف و تخریب هویت فرهنگی جوامع، سعی در قابل جذب و پذیرش نشان دادن فرهنگ خود نموده‌اند. همچنین، این گروه، گاهی با اصل قراردادن فرهنگ دیگران و فرهنگ مهاجم، باورها و ارزش‌های فرهنگی خود را، به نفع آنها تغییر می‌دهند و به «التقاط فرهنگی» دچار می‌شوند. علت پذیرش بی‌چون و چرا و تبعیت کامل از فرهنگ دیگران، معمولاً، ضعف هویت، خودباختگی یا از خودبیگانگی فرهنگی است. چنین افرادی، ارزش‌ها و هنجارهای خود را بی‌اعتبار و ناچیز می‌شمارند و الگوها و ارزش‌های دیگران را کامل و آرمانی می‌پندارند، به همین جهت بدون تفکر، از آنها پیروی می‌نمایند.

در قرن نوزدهم و در مواجهه تمدن غرب با سایر کشورها، این روش از سوی برخی از منورالفکرها و روشنفکران ایرانی، تبلیغ و ترویج می‌شد. آنان معتقد بودند از فرق سر تا نوک پا باید غربی شد تا به پیشرفت و توسعه دست پیدا کنیم. آنان با نگاه منفی به میراث فرهنگی خویش و تحقیر آن، شیفته و مرعوب فرهنگ و تمدن غرب شده بودند.

«مسئله» زیر را بررسی و در کلاس گفتگو کنید:

گاهی برخی از افراد، در تغییر ظاهر خود و سبک زندگی خویش، حتی از غربیان نیز، غربی‌تر عمل می‌کنند، ولی فقط در تبعیت از سبک زندگی خود این شیوه را بر می‌گزینند اما در تبلیغ و ترویج دستاوردها و ارزش‌های مثبت فرهنگ غرب در جامعه کوتاهی می‌کنند.

آنان وسیله نقلیه صد سال پیش خود را که درشکه بود، با ماشین آخرین مدل غربی عوض کرده‌اند، واز سونا، جکوزی، تلفن همراه، اینترنت و آخرین نمونه‌ها استفاده می‌کنند، اما از نظم و انضباط و انتقادپذیری تبعیت نمی‌کنند، در کار و زندگی یکدیگر دخالت می‌کنند، عقاید دیگران را تحمل نمی‌کنند و سخت‌کوشی و مسئولیت‌پذیری اجتماعی کمتری دارند. تفکر علمی و منطقی را در زندگی فردی و اجتماعی خود حاکم نمی‌کنند، علت این تناقض در رفتارها چیست؟

۳- تعامل آگاهانه: در این حالت، افراد جامعه ضمن پذیرش و اعتقاد به ارزش‌های فرهنگی خویش و ضرورت حفظ آنها، برخورد فعال و هوشمندانه با سایر فرهنگ‌ها دارند و سعی می‌کنند با «پالایش» فرهنگ خود، از یافته‌ها و تجربیات دیگران، برای ارتقا و بویایی فرهنگ خویش استفاده نمایند و همچنین «داشته‌های» خود را در اختیار دیگران قرار دهند.

کسب آگاهی و شناخت پدیده‌های نوظهور و پیامدهای تغییر و تحولات، و انتخاب آگاهانه و هوشیارانه آنها،

سبب خواهد شد تا ضمن همپایی با تحولات محیطی، امکان حفاظت از هویت خودی فراهم آید. تعامل آگاهانه از یک سو، از تحجر و واپس ماندگی و عقب افتادگی فرهنگی جلوگیری می کند و از سوی دیگر، مانع از خودبیگانگی، خودباختگی و التقاط فرهنگی در برابر تغییرات و تحولات فرهنگی می شود و زمینه رشد و پویایی فرهنگ خودی را متناسب با شرایط زمان فراهم می آورد و به نشر موارث فرهنگی می انجامد. بسیاری از فرهیختگان و روشنفکران دلسوز و آگاه، در مواجهه با تمدن غرب، این روش را انتخاب کرده اند و سعی نموده اند در دام «غرب زدگی»، «غرب ستیزی» و «خودباختگی» قرار نگیرند.

یکی از توصیه های دین جهانی اسلام، «شناخت زمان» و شرایط زمانی، و واکنش مناسب نشان دادن به نیازهای زمان و مکان می باشد. هر «زمان» ویژگی هایی دارد که باید آنها را شناخت و در «زمان» زندگی کرد. امام صادق (ع) فرمودند: «العالم بزمانه لاتهجم علیه اللوابس؛ شبهات و مشکلات به کسی که زمان خود را می شناسد هجوم نمی آورند»^۱.

اجتهاد پیوسته و پویا یکی از راه های مؤثر دینی برای گزینش آگاهانه و پاسخ صحیح به نیازهای متغیر و اقتضائات زمان است. مجتهد زمان شناس می تواند پدیده ها و تجربه های جدید را با معیارهای ثابت ارزیابی کند و آن دسته از تجربه ها را که منطبق با خرد و معیارهای ثابت دینی است، گزینش نماید و مانع ایستایی و رکود جوامع دینی شود.

بررسی و گفتگو کنید

- ۱- نقش ائمه معصومین (ع) پس از پیامبر اکرم (ص) در تبیین مسائل جدید و سازگار نمودن معارف اسلامی و فرهنگ دینی، با شرایط و اقتضائات زمان، چگونه بوده است؟
- ۲- از منظر فرهنگی، باز بودن «باب اجتهاد» و نقش مجتهدین در پاسخ به «نیازهای زمان» را تجزیه و تحلیل نمایید.

معیارهای «تعامل آگاهانه»

هریک از ما در زندگی روزمره خود با چند گزینه روبه رو هستیم که باید یکی را «انتخاب» کنیم. روش و سبک زندگی ما، براساس این «انتخاب ها» استوار است. دوستی با یک فرد، انتخاب مدل جدید لباس، شرکت در یک مهمانی، کوه پیمايي، وب گردی، انتشار و به اشتراک گذاری پیام در فضای مجازی، تماشای فیلم سینمایی، خواندن یک کتاب داستان یا رمان، خرید مواد غذایی، شرکت در نماز جماعت و ده ها فعالیت مشابه دیگر، اقداماتی است که هر روز با آنها روبه رو می شویم و باید درباره انجام دادن یا ندادن، قبول یا رد آنها، تصمیم بگیریم. تفاوت سبک زندگی افراد، در نوع «انتخاب» و «گزینش» آنهاست.

۱- اصول کافی، ج ۱، ص ۲۶

در رویارویی با پدیده‌های جدید و تغییرات و تحولات فرهنگی هم، باید دست به انتخاب بزیم. مهارت گزینش‌گری و توانایی «درست انتخاب کردن» در عصر حاضر، از آن جهت مهم است که هر روز با پدیده‌های نوظهور و نیازهای جدید روبه‌رو هستیم. زندگی در دنیای ارتباطات و در شبکه‌های مجازی و نیز سرعت تولید و انتشار اطلاعات، مبادلات و تعاملات فرهنگی را تسهیل و تسریع کرده است. علاوه بر آن، دوران نوجوانی و جوانی، دوران «هویت‌یابی» و انتخاب چشم‌انداز برای آینده است و انتخاب‌های امروز ما، در شکل‌گیری هویت ما تأثیر فراوان دارد. لذا برای خوب انتخاب کردن، نیاز به «معیار» و «فرهنگ معیار» داریم.

از سوی دیگر، پدیده‌های قدیمی پیرامون خود را نیز باید ارزیابی کنیم و دربارهٔ آنها دست به «انتخاب» و گزینش بزیم. قدمت یک اندیشه یا پدیده، نه دلیل غلط بودن آن است و نه موجب صحت و درستی آن. کهنگی در امور مادی راه دارد اما حقایق ثابت زندگی (مانند عدالت‌خواهی، پرسشگری و سایر امور فطری انسان)، هر قدر که زمان بر آنها گذشته باشد، کهنه و فرسوده نمی‌شوند. در نتیجه معیارهای انتخاب، باید بتوانند کارآمدی و صحیح و مفید بودن پدیده‌های قدیم و جدید را تشخیص دهند.

از آنجا که اکثر تعاملات فرهنگی در دنیای جدید، بین فرهنگ و تمدن غرب با سایر فرهنگ‌ها، از جمله فرهنگ اسلامی-ایرانی ما اتفاق می‌افتد، لذا شاخص‌های انتخاب، باید توانایی تشخیص و تمیز بین این دو فرهنگ را فراهم آورد، تا بتوانیم با دگرگونی‌های فرهنگی، برخورد فعال، آگاهانه و هوشمندانه داشته باشیم. هویت اسلامی-ایرانی و ویژگی‌های فرهنگی ما ایرانیان، برخی معیارها و شاخص‌ها را برای پذیرش آگاهانهٔ دگرگونی‌های فرهنگی در اختیار ما قرار می‌دهد. این شاخص‌ها که بیشتر ناظر به باورها، ارزش‌ها و نگرش‌ها می‌باشند، عبارت‌اند از:

۱- خدا باوری و آخرت‌گرایی: در سبک زندگی ما ایرانیان، اعتقاد به خداوند، جایگاه مهمی داشته و مردم همواره در فعالیت‌های فردی و اجتماعی خود به خداوند و کسب رضایت او توجه دارند. بنای جامعهٔ اسلامی ما بر پایهٔ این باور و اعتقاد عمیق درونی افراد استوار است و همین باور، منشأ ارزش‌ها، رفتارها و نمادهای جامعه است. مهم‌ترین پیام این باور آن است که در هنگام بررسی و گزینش پدیده‌های فرهنگی رابطه آن پدیده با توحید و یکتاپرستی، معاد و آخرت‌گرایی و دستورات الهی، به دست آید و در صورت مخالفت با توحید طرد شود و در صورت هماهنگی، گزینش شود.

وصیت شهید محسن حججی به
فرزندش:

«سعی کن یه جوری زندگی کنی که
خدا عاشقت بشه. اگه خدا عاشقت
بشه، خوب تو رو خریداری می‌کنه.»

۲- وحدت ملی: پیوستگی و تداوم فرهنگی ما ایرانیان، به حفظ وحدت و تداوم حیات اجتماعی وابسته است و تمام پدیده‌های نوظهور با محوریت وحدت ملی، قابل بررسی و تجزیه و تحلیل و نیز قبول و رد می‌باشند. سخنان و رفتارهای تفرقه‌انگیز، قوم‌گرایی افراطی، تشدید اختلافات مذهبی، انحصاری کردن نمادها و ارزش‌های ملی، و مجموعه باورها و

رفتارهایی که به وحدت ملی آسیب می‌رسانند، پذیرفتنی نیستند.

۳- اخلاق‌مداری: اخلاق و اخلاق‌مداری، مرکز ثقل نظام‌های اجتماعی و فرهنگی است و ثبات و پایداری فرهنگ عمومی، نیازمند رعایت موازین و فضائل اخلاقی می‌باشد. تقویت ارزش‌ها و رعایت آداب و اصول اخلاقی یک ضرورت برای حفظ سلامت جامعه است. هیچ نماد، الگو، ارزش و رفتار نوپدید نباید زیبایی‌های اخلاقی و اصول و پایه‌های آن را متزلزل کند و منجر به عدم انسجام فرهنگی جامعه شود.

۴- علم محوری: علم، به معنای عام خود (نه به معنای محدود علوم تجربی و ساینسیسم) می‌تواند به عنوان یک شاخص و ملاک قبول یارد پدیده‌های جدید باشد. آن دسته از تغییرات و تحولات فرهنگی که توسط یافته‌های علمی و پژوهشی معتبر پشتیبانی می‌شوند، قابل پذیرش هستند و آن دسته از پدیده‌های فرهنگی که دارای پشتوانه

علمی نیستند، پذیرفتنی نخواهند بود. کلیه نمادها، ارزش‌ها و اعتقاداتی که بر اساس خرافات، سحر، جادو و شیطان‌پرستی در جامعه ترویج می‌شوند، از این دسته می‌باشند و غیرقابل پذیرش هستند.

۵- عقلانیت: دگرگونی‌های فرهنگی، باید خردپذیر بوده و توجیه عقلی داشته باشند. خداوند عقل و اندیشه را به انسان عنایت کرده تا با آن مسائل پیش رو را نقد و بررسی کند. در حقیقت، عقل، حجت درونی برای پذیرش و رد پدیده‌ها و موضوعات است همچنان که پیامبران علیهم‌السلام حجت بیرونی برای قبول و رد دیدگاه‌ها و رفتارها هستند. پیامبران و عقل، یعنی حجت ظاهر و باطن، با هم هماهنگی و هم‌افزایی دارند. هر کس تصمیم بگیرد اصول و روش‌های عقلانی را رعایت کند و با هر پدیده جدیدی که روبه‌رو می‌شود، بدون ظاهرنگری و احساسات، عقل خود را داور قرار دهد، در قبول یارد پدیده‌های فرهنگی و پذیرش عناصر مثبت فرهنگ دیگری موفق عمل خواهد کرد.

۶- خانواده‌گرایی: خانواده یک نهاد اصیل، بنیادین و انسجام‌بخش جامعه و عامل تربیت و فرهنگ‌پذیری افراد است، لذا کسب و اقتباس عناصر فرهنگی از جوامع دیگر باید سازگاری لازم با این نهاد مؤثر فرهنگی داشته باشد و نباید باعث تضعیف آن شود. سبک‌های زندگی که مناسبات و روابط خانوادگی و ارزش‌ها و هنجارهای اصیل آن را ناکارآمد و آسیب‌پذیر می‌نمایند، نباید پذیرفته شوند.

تجزیه و تحلیل کنید

- ◆ «نهاد خانواده» چه نقشی در پایداری و تداوم فرهنگی جامعه دارد؟ تضعیف و فروپاشی آن چه آسیب‌های فرهنگی و اجتماعی به بار می‌آورد؟
- ◆ تأثیر فیلم‌های خانوادگی که توسط شبکه‌های فارسی زبان خارج از کشور تولید و پخش می‌شود را از نظر دگرگونی‌های فرهنگی تجزیه و تحلیل نمایید.

«مسئله» زیر را بررسی و تجزیه و تحلیل کرده و در کلاس گفتگو کنید:

گاهی نمادها، الگوها، ارزش‌ها و باورهایی که با معیارها و شاخص‌های فرهنگ اسلامی-ایرانی همخوانی ندارند و قابل پذیرش نیستند، در جامعه ما ترویج و تبلیغ می‌شوند. مسئولیت ما در رویارویی با این «مسائل» چیست؟ ما چه واکنشی باید بروز دهیم؟ از ظرفیت «امر به معروف و نهی از منکر» با رعایت شرایط آن، چگونه می‌توانیم استفاده کنیم؟

درخت نخل، درخت عجیبی است، وقتی نخلی را می‌خواهند قطع کنند، می‌گویند «آن را بکش!» تو گویی این درخت، چیزی شبیه به آدمیزاد است. بی‌جهت نیست که واحد شمارش آن هم مانند انسان، نفر است. نخل تنها درختی است که اگر سرش را قطع کنی، می‌میرد. بر خلاف همهٔ درخت‌ها که سرشان را که می‌زنی، بار و برگشان بیشتر می‌شود؛ اما نخل نه! سرش را که قطع کنی می‌میرد! مهم نیست ریشه‌اش در خاک سالم باشد، نخل بی‌سر، می‌میرد.

این را اولین بار از دکتر کریم مجتهدی، استاد فلسفهٔ دانشگاه تهران آموختم! پیرمرد همیشه می‌گفت: «فرهنگ»، مثل درخت نخل است. کافی نیست هزاران سال در خاک ریشه داشته باشی، مهم این است که سرت هم سالم باشد، یعنی نمود فرهنگی امروز جامعه‌ات هم سالم باشد. اگر فرهنگ امروز جامعه‌ای بیمار شد، آن فرهنگ می‌میرد، ولو هزاران سال ریشه داشته باشد.

پس مواظب فرهنگ امروز جامعه‌ات باش!

- ۱- آیت الله خامنه‌ای (۱۳۹۲)، دغدغه‌های فرهنگی، انتشارات صهبایا
- ۲- آزاد ارمکی، تقی (۱۳۹۶)، نظریه تغییرات فرهنگی در ایران، انتشارات اطلاعات
- ۳- ازکیا، مصطفی (۱۳۸۱)، جامعه‌شناسی توسعه، نشر کلمه
- ۴- برمن، ادوارد (۱۳۶۶)، ترجمه: حمید الیاسی، کنترل فرهنگ، نشر نی
- ۵- اینگلههارت، رونالد (۱۳۸۲)، ترجمه: مریم وتر، تحول فرهنگی در جامعه پیشرفته صنعتی، انتشارات کوثر
- ۶- بهار، مهری (۱۳۹۲)، اصول و مبنای مطالعات فرهنگی، انتشارات سمت
- ۷- جعفری، محمدتقی (۱۳۷۲)، فرهنگ پیرو، فرهنگ پیشرو، مؤسسه تدوین و نشر آثار علامه جعفری
- ۸- حاجیانی، ابراهیم (۱۳۹۱)، الگوهای سبک زندگی ایرانیان، مرکز تحقیقات استراتژیک
- ۹- ذوعلم، علی (۱۳۹۲)، فرهنگ معیار، پژوهشگاه فرهنگ و مطالعات اجتماعی
- ۱۰- روح‌الامینی، دکتر محمود (۱۳۶۸)، زمینه فرهنگ‌شناسی، تهران؛ عطار، چاپ دوم
- ۱۱- ریشه، گی (۱۳۸۶)، ترجمه: دکتر منصور وثوقی، تغییرات اجتماعی، تهران، نشر نی
- ۱۲- ریچاردز، بری، (۱۳۸۸)، ترجمه: حسین پاینده، روان‌کاوی فرهنگ عامه، ویراست دوم، تهران: نشر ثالث.
- ۱۳- روجک، کریس (۱۳۹۰)، ترجمه: دکتر پرویز علوی، مطالعات فرهنگی، تهران: انتشارات ثانیه
- ۱۴- صالحی امیری، سیدرضا (۱۳۹۱)، انسجام ملی و تنوع فرهنگی، مرکز تحقیقات استراتژیک
- ۱۵- صالحی امیری، سیدرضا (۱۳۸۸)، مدیریت منازعات قومی در ایران، مرکز تحقیقات استراتژیک
- ۱۶- صالحی امیری، سیدرضا (۱۳۸۶)، مفاهیم و نظریه‌های فرهنگی، انتشارات ققنوس
- ۱۷- عرفان، جلیل (۱۳۹۳)، جستارهایی در حیات فرهنگی ایرانیان، انتشارات سروش
- ۱۸- فاضلی، نعمت‌الله و قلیچ، مرتضی (۱۳۹۲)، نگرشی نو به سیاست فرهنگی، انتشارات تیا
- ۱۹- فروغی جهرمی، محمد قاسم (۱۳۸۹)، فرهنگ، نظام فرهنگی، تولیدات فرهنگی، بیانات مقام معظم رهبری، معاونت روابط عمومی و انتشارات سپاه

- ۲۰- مطهری، مرتضی (۱۳۵۵)، خدمات متقابل اسلام و ایران، انتشارات صدرا
- ۲۱- ولایتی، علی اکبر (۱۳۹۳)، دانشنامه جوانمردی (فتوت)، انتشارات امیرکبیر
- ۲۲- ولایتی، علی اکبر (۱۳۸۶)، فرهنگ و تمدن اسلام و ایران، وزارت امور خارجه
- ۲۳- وریج کاظمی، عباس (۱۳۹۲)، مطالعات فرهنگی دانشگاهی در ایران، انتشارات پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی
- ۲۴- هال، استوارت (۱۳۹۰)، درباره مطالعات فرهنگی، انتشارات چشمه

۲۵- رمان‌های پیشنهادی برای مطالعه:

- امیرخانی، ارمیا (۱۳۷۲)، انتشارات سمپاد
- پترسون، کترین (۱۳۹۵)، من یعقوب را دوست داشتم، انتشارات پیدایش
- حسن‌زاده، فرهاد (۱۳۹۴)، زیبا صدایم کن، انتشارات کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان
- رجبی، مهدی (۱۳۹۳)، کنسرو گول، انتشارات افق
- ضرابی‌زاده، بهناز (۱۳۹۲)، دختر شینا، انتشارات سوره مهر
- کرسمن تیلور، کترین (۱۳۹۳)، ترجمه: دارالشفایی، گیرنده شناخته نشد، انتشارات نشر ماهی
- گراف، لیزا (۱۳۹۵)، ترجمه: فریده خرمی، مطلقاً تقریباً، انتشارات پیدایش
- مستور، مصطفی (۱۳۷۹)، روی ماه خدا را ببوس، انتشارات مرکز

26 - mostanadeiran.net

معلّمان محترم، صاحب نظران، دانش آموزان عزیز و اولیای آنان می توانند
نظر اصلاحی خود را درباره مطالب این کتاب از طریق نامه به نشانی تهران،
صندوق پستی ۱۵۸۷۵/۴۸۷۴، گروه درسی مربوطه یا پیام نگار (Email)
talif@talif.sch.ir ارسال نمایند.

دفتر تألیف کتاب‌های درسی عمومی و متوسطه نظری